

Παλαιά Διαθήκη και Διαχρονικές Αξίες [Β΄]

[Ορθοδοξία](#) / [Παλαιά Διαθήκη](#)

[Σταμάτιος-Νικόλαος Μωραΐτης Δρ. Θεολογίας, Διδάσκων ΑΕΑΘ](#)



2. Εργασία

Η εργασία είναι, σύμφωνα με τη διδασκαλία της Π. Διαθήκης, θείος θεσμός. Αυτό γίνεται φανερό από τα πρώτα κεφάλαια της Γένεσης[1]. Συνδέεται – πέρα από την οικονομική ανάγκη που την επιβάλλει – με εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου να θέτει σε ενέργεια τα στοιχεία που δυνάμει φέρει μέσα του και να τα αξιοποιεί, να μετατρέπει δηλ. τις δυνατότητές του σε ικανότητες προς όφελος δικό του και του συνόλου. Το ρήμα *εργάζομαι* αποδίδει το αντίστοιχο εβραϊκό *אָבַד* (*abad*), το οποίο έχει και τη σημασία υπηρετώ, λατρεύω, λειτουργώ[2].



Οι Εβραίοι τιμούσαν την εργασία, όπως καταδεικνύεται από πολυάριθμα χωρία της Π. Διαθήκης[3], αλλά δεν υπερτιμούσαν την αξία της[4]. Σε αυτό συντελούσε ο σπουδαιότατος θεσμός της αργίας του Σαββάτου[5], στον οποίο ο Νόμος προσέδιδε, πλην του λατρευτικού, και κοινωνικό χαρακτήρα.

3. Μέτρα κοινωνικής πρόνοιας και συνοχής

Οι διατάξεις του Νόμου και οι προτροπές των προφητών για την προστασία των οικονομικά ασθενέστερων, των χηρών, των ορφανών, των δούλων, των γυναικών και των ξένων είναι πράγματι πολυπληθείς[6]. Πηγάζουν από τη βεβαιότητα του Ισραηλίτη ότι ο Θεός του είναι κριτής δίκαιος, ελεήμων και υπερασπιστής των φτωχών «ποιών κρίσιν προσηλύτῳ και ορφανῷ και χήρᾳ»[7]. Ο Εβραίος όφειλε να θυμάται ότι και αυτός έζησε ως ξένος και δούλος στην Αίγυπτο[8]. Όποιος καταδυνάστευε τους ανθρώπους αυτούς θεωρούνταν επικατάρατος[9]. Ιδιαίτερα οι δικαστές προτρέπονταν να είναι πολύ προσεκτικοί κατά την απόδοση δικαιοσύνης[10] στους ξένους, στα ορφανά και τις χήρες. Οριζόταν να πραγματοποιείται κάθε φορά μόνο μία συγκομιδή των γεωργικών προϊόντων από τον κάτοχο του αγρού, ώστε ένα μέρος να συλλέγεται από τους ενδεείς και τους ξένους[11]. Οι φτωχοί συμμετείχαν στα θυσιαστικά γεύματα και τους δίνονταν οι προσφορές της δεκάτης των εορτών της Πεντηκοστής και της Σκηνοπηγίας καθώς και η δεκάτη κάθε τρίτου έτους[12].

Οι παραπάνω φιλόανθρωπες διατάξεις δυστυχώς αγνοήθηκαν πολλές φορές από την ισραηλιτική κοινωνία, με συνέπεια να παρατηρούνται φαινόμενα κοινωνικής

αδικίας και καταπίεσης. Τα φαινόμενα αυτά στηλίτευσαν οι προφήτες, οι οποίοι εργάσθηκαν σκληρά για την εφαρμογή του μωσαϊκού νόμου. Λειτουργήσαν ως υπερασπιστές των φτωχών και αδυνάτων, συγκρούσθηκαν με τα κάθε λογής συμφέροντα και τους ισχυρούς της εποχής τους[13], πολέμησαν την ηθική παρεκτροπή, την πολυτέλεια, την ακολασία, την αδικία και το κοινωνικό κακό. Υποστήριζαν ότι η ηθική σήψη θα προκαλούσε την υποδούλωση της χώρας τους και την ερήμωσή της[14]. σε αυτήν αντέτασσαν την ανάγκη εσωτερικής αλλαγής του ατόμου και της κοινωνίας

B. ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΚΤΙΣΗ

1. Η εντολή προστασίας του περιβάλλοντος στο βιβλίο της Γένεσης.

Το ενδιαφέρον του Θεού για αρμονική σχέση ανθρώπου-περιβάλλοντος φαίνεται καθαρά στην Π. Διαθήκη. Στο βιβλίο της Γένεσης περιγράφεται, με τη βοήθεια των γλωσσικών και εκφραστικών δεδομένων της εποχής που γράφτηκε, η δημιουργία και τοποθέτηση των πρωτοπλάστων στον κήπο της Εδέμ με την εντολή να τον καλλιεργούν και να τον προστατεύουν («εργάζεσθαι αυτόν και φυλάσσειν»), να μεριμνούν δηλ. υπεύθυνα και αποτελεσματικά για την τήρηση της φυσικής του τάξης και αρμονίας[15]. Το ρήμα φυλάσσω και το αντίστοιχό του εβρ. שָׁמַר (shamar) έχουν τη σημασία του επιτηρώ, αγρυπνώ, προσέχω, υπερασπίζω. Στη Γένεση περιγράφεται επίσης η ευλογία που δόθηκε από τον Θεό στον άνθρωπο περί αύξησης και εξάπλωσής του πάνω στη γη και κυριαρχίας του στη φύση, με τα λόγια: «αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και πληρώσατε την γην και κατακυριεύσατε αυτής και άρχετε των ιχθύων της θαλάσσης και των πετεινών του ουρανού και πάντων των κτηνών και πάσης της γης και πάντων των ερπετών των ερπόντων επί της γης»[16]. Η ίδια ευλογία επαναλήφθηκε στον Νώε και στους απογόνους του μετά τον κατακλυσμό[17]. Το προνόμιο της κυριαρχίας δόθηκε σ' αυτόν από τον Θεό - κατά παραχώρηση στο πλαίσιο του «κατ' εικόνα» - με την προϋπόθεση ότι θα ασκείται με υπευθυνότητα, σύνεση και μέτρο.

Δυστυχώς η όλη πορεία της ανθρωπότητας έχει αποδείξει ότι ο άνθρωπος δεν σεβάστηκε την κτίση. Φέρθηκε και συνεχίζει να φέρεται κατά τρόπο βίαιο και άπληστο. Δεν χρειάζεται να αναφερθεί κανείς επί μακρόν στις συνέπειες της αλόγιστης εκμετάλλευσης των πλουτο-παραγωγικών πηγών, της καταστροφής του θαλάσσιου πλούτου από τα βιομηχανικά απόβλητα και την υπεραλίευση, της ρύπανσης της ατμόσφαιρας και της συνεχούς μεταβολής του κλίματος· είναι πλέον ορατές σε κάθε σημείο του πλανήτη. Η αιτία της κρίσης βρίσκεται στη διατάραξη της σχέσης με τον Θεό, η οποία επέφερε την αλλοίωση της ταυτότητας του ανθρώπου. Δεν πρόκειται απλώς για κρίση ηθική, αλλά οντολογική[18].

Η κατάχρηση του θείου προνομίου της κυριαρχίας στη φύση δεν έλαβε χώρα κατά

τους προ Χριστού χρόνους από τον άνθρωπο που ζούσε υπό το καθεστώς του νόμου και της αμαρτίας της Π. Διαθήκης, αλλά από τον άνθρωπο που ζει υπό το καθεστώς της θείας χάριτος και της σωτηρίας της Κ. Διαθήκης[19]. Διατυπώθηκε μάλιστα στα νεότερα χρόνια από τον Αμερικανό ιστορικό L. White[20] η θέση ότι μερίδιο ευθύνης στην κατα-στροφή του περιβάλλοντος έχει τόσο η Π. Διαθήκη, λόγω του χωρίου «αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και πληρώσατε την γην και κατακυριεύσατε αυτής» όσο και ο χριστιανισμός στη συνέχεια, όπως εκφράσθηκε κυρίως στον προτεσταντικό κόσμο, επειδή εκεί η εντολή αυτή ερμηνεύθηκε ως δικαίωμα του ανθρώπου να συμπεριφέρεται προς τη φύση κατά τρόπο αυθαίρετο και εξουσιαστικό. Η παραπάνω θέση είναι αβάσιμη ως προς το πρώτο σκέλος, για τους λόγους που προαναφέραμε, είναι όμως αρκούντως ορθή ως προς το δεύτερο, ότι δηλ. ο δυτικός κόσμος παρερμήνευσε τη βιβλική εντολή περί κυριαρχίας του ανθρώπου. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την καλβινιστική ηθική του καπιταλισμού[21], οδήγησε στην ατομοκρατική θεώρηση του κόσμου και σε ευδαιμονιστικό-ωφελμιστικό τρόπο ζωής.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε μία ουσιώδη διαφορά στον τρόπο θεώρησης του προβλήματος μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της Δυτικής χριστιανοσύνης, που αναγνωρίζεται και από δυτικούς θεολόγους. Η Ορθοδοξία προσεγγίζει το θέμα ολιστικά, θεωρεί τον άνθρωπο οργανικό μέρος της κτίσης. Λόγω της πτώσης διαταράχθηκε η αρμονική σχέση ανθρώπου - δημιουργίας[22] με αποκλειστική ευθύνη του ανθρώπου ο οποίος την προκάλεσε. Αν δεν υπάρξει πνευματική αναστροφή και επιστροφή με ριζική αλλαγή νοοτροπίας ως προς τη χρήση των υλικών αγαθών, δεν πρόκειται να αναστραφεί η οικολογική καταστροφή. Εφόσον η αιτία της κρίσης είναι η έκπτωση του ανθρώπου, το αντίδοτο είναι η μετάνοια, η οποία οδηγεί τον «κατ' εικόνα» Θεού άνθρωπο στο αρχέτυπό του και τον αναδεικνύει σε αληθινό πρόσωπο[23]. Η λύση θα πρέπει να ανευρεθεί στο λειτουργικό, ευχαριστιακό και ασκητικό ήθος της Ορθόδοξης παράδοσης[24].

2. Σάββατο, Σαββατικό - Ιωβηλαίο έτος και περιβάλλον

Στο πρώτο μέρος της μελέτης αναφερθήκαμε στην αργία του Σαββάτου, στο Σαββατικό και το Ιωβηλαίο έτος, κατά την εξέταση των μέτρων κοινωνικής δικαιοσύνης και πρόνοιας. Στους σπουδαιότερους αυτούς θεσμούς απαντούν και διατάξεις που αναφέρονται στην προστασία της φύσης και φανερώνουν ότι η αγάπη και το ενδιαφέρον του Θεού δεν εξαντλείται στις διανθρώπινες σχέσεις, αλλά επεκτείνεται και στο περιβάλλον.

Η πλήρης αποχή από κάθε εργασία κατά την αργία του Σαββάτου, σήμαινε ανάπαυση ανθρώπων, ζώων αλλά και της γης[25]. Συνδεόταν με την κατάπαυση

του δημιουργικού έργου του Θεού, καθώς και με τη λύτρωση του Ισραήλ από την Αίγυπτο[26]. Ο Θεός αναγνωριζόταν ως ο πραγματικός ιδιοκτήτης της γης, ο οποίος την παραχώρησε στους ανθρώπους[27].

Κατά το Σαββατικό ή έβδομο έτος - το οποίο βρίσκεται σε συνάφεια τόσο με την αργία του Σαββάτου όσο και με το Ιωβηλαίο έτος, αφού και τα τρία μοιράζονται το ίδιο ενδιαφέρον για τις οικογένειες του λαού - η γη έπρεπε επίσης να μείνει ακαλλιέργητη[28]. Ο Ισραηλίτης μπο-ρούσε να την οργώνει και να συλλέγει τους καρπούς για έξι συνεχόμενα έτη. Το έβδομο απαγορευόταν η σπορά, το κλάδεμα, ο θερισμός και ο τρύγος. Τα αυτοφυή γεννήματα δεν έπρεπε να αποθηκευθούν ή να πωληθούν. Προορίζονταν για όλους, ιδιαίτερα όμως για τους ενδεείς και τους ξένους, για τα οικόσιτα και τα άγρια ζώα[29].

Κατά το Ιωβηλαίο έτος ίσχυαν, ως προς την αγρανάπαυση, αυτά που ίσχυαν κατά το Σαββατικό. Η γη όμως έπρεπε να μείνει ακαλλιέργητη για δύο έτη (το έβδομο Σαββατικό και το Ιωβηλαίο που ακολουθούσε)[30], δεδομένης της σημασίας της προσωρινής διακοπής της καλλιέργειας για την διατήρηση της γονιμότητας του εδάφους.

Ένα ερώτημα που τέθηκε από σύγχρονους ερμηνευτές είναι πώς είναι δυνατόν να επιβίωνε ένα ολόκληρο έθνος που βασιζόταν στην αγροτική οικονομία, ύστερα από αγρανάπαυση δύο συναπτών ετών[31]. Σύμφωνα όμως με τη θείκη υπόσχεση, η σοδειά του έτους που προηγούνταν της αγρανάπαυσης θα ήταν τόσο πλούσια, ώστε θα επαρκούσε για τρία έτη[32].

Οι διατάξεις για το Σαββατικό και το Ιωβηλαίο έτος αποτελούσαν μέρος της Διαθήκης[33] ανάμεσα στον Θεό και τον λαό Ισραήλ, η οποία όριζε δικαιώματα και υποχρεώσεις και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη, πιστότητα και αγάπη από την πλευρά του Θεού, ευγνωμοσύνη, αγάπη, υποταγή και τήρηση του Νόμου από την πλευρά του Ισραήλ. Ενδεχόμενη παρακοή από πλευράς Ισραηλιτών θα είχε ιδιαίτερα επαχθείς συνέπειες, όπως αιχμαλωσία και ερήμωση της γης τους[34]. Όπως καταδείχθηκε από την ιστορική πορεία του λαού Ισραήλ, οι όροι της Διαθήκης - παρά τις επανειλημμένες προειδοποιήσεις των προφητών - δεν τηρήθηκαν και η αιχμαλωσία δεν αποφεύχθηκε[35]. Κατά τους μεταιχμαλωσιακούς χρόνους η ιουδαϊκή κοινότητα προσκολλήθηκε ιδιαίτερα στον ναό και τον Νόμο. Από τις βιβλικές και εξωβιβλικές μαρτυρίες των κειμένων της περιόδου αυτής προκύπτει ότι οι παραπάνω θεσμοί τηρήθηκαν σε μεγάλο βαθμό, μέχρι την εποχή του Χριστού[36].

[1] Γεν. 2,15 «Και έλαβε Κυριος ο Θεός τον άνθρωπον, ον έπλασε, και έθετο αυτόν

εν τω παραδείσω της τρυφής, εργάζεσθαι αυτόν και φυλάσσειν».

[2] Μ. Κωνσταντίνου – Δ. Δόικου, ό.π., σελ. 249.

[3] Παρ. 6,6εξ. 10,4-5. 12,27. 24,30-34. 26,13-16. 31,10-31. Εκκλ. 11,6. Ψαλ. 103,23 κ.ά. Μεγάλη αδικία θεωρούνταν η παρακράτηση του μισθού των φτωχών εργατών: «Ουκ απαδικήσεις μισθόν πένητος και ενδεούς εκ των αδελφών σου η εκ των προσηλύτων των εν ταις πόλεσί σου· αυθημερόν αποδώσεις τον μισθόν αυτού, ουκ επιδύσεται ο ήλιος επ αύτῳ, ότι πένης εστί και εν αυτώ έχει την ελπίδα· και καταβοήσεται κατά σου προς Κυριον, και έσται εν σοι αμαρτία» (Δευτ. 24,14-15).

[4] Φαινόμενο συχνότατο σε ορισμένες σύγχρονες κοινωνίες, όπου εφαρμόζονται απάνθρωπες συνθήκες εργασίας και εξαντλητικά ωράρια.

[5] Αν λάβει κανείς υπόψη ότι στο Γεν. 2,2 το Σάββατο συνδέεται με την κατάπαυση του δημιουργικού έργου του Θεού, μπορεί να υποστηρίξει ότι είχε αποκτήσει ιερότητα πολύ πριν από τον Μωυσή, η οποία τονίστηκε από αυτόν. Πρβλ. Β. Βέλλα, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, Αθήνα ³1996, σελ. 196.

[6] Έξ. 22,21εξ. 23,9. Δευτ. 24,17. Ψαλμ. 67,6. 139,13. Ιώβ 29,12. 31,21. Ησ. 1,17. Ιερ. 5,28 κ.ά.

[7] Δευτ. 10,18. Ψαλμ. 9,35. 145,6-9.

[8] Δευτ. 15,15. 24,22. Είναι εντυπωσιακός, για τα δεδομένα της εποχής, ο λόγος του Ιώβ «πότερον ουχ ως και εγώ εγενόμην εν γαστρί, και εκείνοι (οι δούλοι) γεγόνασι; γεγόναμεν δε εν τη αυτή κοιλία» (Ιώβ 31,15).

[9] Δευτ. 27,19.

[10] Ο όρος «δικαιοσύνη» (צדקה tzedaka), εκτός από τη συνηθισμένη χρήση του ως άσκηση ορθής κρίσης και απονομή του δικαίου, σημαίνει και έλεος, ευσπλαχνία, η οποία εκδηλώνεται είτε ως ευεργετική ή σωτηριώδης πράξη, είτε ως μόνιμη κατάσταση της ψυχής του ανθρώπου· ως εσωτερική ανανέωση και πνευματική μεταμόρφωσή του. Σημαίνει ακόμα ελεημοσύνη[10] και αυτό δείχνει ότι στη συνείδηση του ελεούντος ο ελεούμενος είχε, κατά μία έννοια, δικαίωμα στο έλεος. Συχνά συνδυάζονται στην Π. Διαθήκη δικαιοσύνη και έλεος και θεωρούνται

ανώτερα από την τυπική συμμετοχή στη λατρεία. Είναι αμέτρητα τα χωρία στην Π. Διαθήκη που αναφέρονται τόσο στη δικαιοσύνη του Θεού, ο οποίος εμφανίζεται ως πηγή του δικαίου, όσο και στην ανθρώπινη δικαιοσύνη. Πρβλ. Σ. Καλαντζάκη, ό.π., σελ. 704, 847, 1024.

[11] *Λευιτ.* 19,10-15. 23,22. *Δευτ.* 24,19. Κατά το *Ταλμούδ*, το 1/60 του χωραφιού έπρεπε να μένει αθέριστο για τους ξένους, τις χήρες και τα ορφανά.

[12] *Δευτ.* 14,28. 16,11-14. 26,10εξ.

[13] Δεν δίστασαν να συγκρουσθούν ακόμα και με τους βασιλείς: *Β΄ Βασ.* 12,1εξ. *Γ΄ Βασ.* 20,17εξ. κ. ά.

[14] *Ησ.* 1,7εξ. *Αμώς* 5,7-27.

[15] *Γεν.* 2,15.

[16] *Γεν.* 1,28.

[17] *Γεν.* 9,1εξ.

[18] Ι. Ζηζιούλα (Μητροπ. Περγάμου), *Ο άνθρωπος και το περιβάλλον: Ορθόδοξη θεολογική προσέγγιση*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, «Επιστήμες, τεχνολογίες αιχμής και Ορθοδοξία, 4-8 Οκτωβρίου 2000», Έκδ. Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2002. Πρβλ. Μ. Κωνσταντίνου, «Άνθρωπος και περιβάλλον (Σχόλιο στον *Ψαλμ.* 8, 5-9)», *Γρ. Παλ.* 69 (1986), σελ. 34.

[19] Σ. Καλαντζάκη «*Εν αρχή εποίησεν ο Θεός*», ό.π. σ. 297.

[20] L. White, «The Historical Roots of Our Ecological Crisis», *Science* 155 (1967),σελ. 1203-07.

[21] Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα 2006. Ο Weber, ό.π. σ. 9, δεν θεωρεί τον ιδεολογικό παράγοντα σαν γενεσιουργό αίτιο των καπιταλιστικών διαδικασιών, αλλά σαν επιταχυντικό συντελεστή θεμελιακής σημασίας.

[22] Σύμφωνα με τον Απ. Παύλο «πάσα η κτίσις συστενάζει και συνωδίνει άχρι του νυν», επειδή «υπετάγη, ουχ εκούσα, αλλά δια τον υποτάξαντα» (Ρωμ. 8,20-22).

[23] Ι. Μούρτζιου, *Ερμηνευτικές μελέτες στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 344. Πρωτοπρ. Θ. Ζήση, *Ορθοδοξία και Οικολογία*, Σειρά «Καιρός», Θεσσαλονίκη 1994, σ. 11.

[24] Για περισ. βλ. Σ. Μπαλατσούκα, *Οι Άγιοι και το φυσικό περιβάλλον*, διδ. Διατρ., Θεσσαλονίκη 2009, ιδιαίτερα το κεφ. Β', σελ. 89-194.

[25] Σύμφωνα με τον Ιουδαίο ιστορικό Φλάβιο Ιώσηπο (1^{ος} αι. μ.Χ.) οι Ιουδαίοι «αργείν ειθισμένοι δι' εβδόμης ημέρας και μήτε τα όπλα βαστάζειν εν τοις ειρημένοις χρόνοις μήτε γεωργίας άπτεσθαι μήτε άλλης επιμελείσθαι λειτουργίας μηδεμιάς, αλλ' εν τοις ιεροίς εκτετακότες τας χείρας εύχεσθαι μέχρι της εσπέρας» (Ιώσηπου, *Κατ' Απίωνος* Ι, 209-210).

[26] *Δευτ.* 5, 14-15.

[27] Τη βασική αυτή διδασκαλία της Πεντατεύχου, ότι δηλ. Ο Θεός είναι ο ιδιοκτήτης της γης και την παραχωρεί προς χρήση στους ανθρώπους - που είναι «ξένοι και παρεπίδημοι» σ' αυτήν - τη βρίσκουμε επίσης στους Ψαλμούς και στους Προφήτες.

[28] Πρβλ. Μ. Γκουτζιούδη, ό.π., σ. 61. R. H. Lowery, *Sabbath and Jubilee*, Missouri 2000, σελ. 79εξ.

[29] *Λευιτ.* 25,3-7. Τα ίδια θέματα απαντούν και στον λεγόμενο Κώδικα της Διαθήκης (*Εξ.* 20,22-23,33), που είναι ίσως το αρχαιότερο νομικό κείμενο της Π. Διαθήκης. Η μέριμνα του Θεού για τα ζώα γίνεται πρόδηλη με πολλούς τρόπους στα βιβλία της Π. Διαθήκης. Πριν από τον κατακλυσμό ανατίθεται στον Νώε το έργο της διάσωσης όλων των ζωικών ειδών, με σκοπό τον μετά την καταστροφή πολλαπλασιασμό τους (*Γεν.* 6,18-19). Μετά τον κατακλυσμό συνάπτεται Διαθήκη Θεού-Νώε περί μη καταστροφής της ζωής με «σημείον» το ουράνιο τόξο (*Γεν.* 9,8-17). Στο βιβλίο της Εξόδου προτρέπονται οι Ισραηλίτες να μην θυσιάζουν και πίνουν αρνί «εν γάλακτι μητρός αυτού» (*Εξ.* 23,19), ενώ στο Δευτερονόμιο να μην φέρονται με σκληρότητα στα ζώα που αλωνίζουν. Κατά τη διάρκεια του αλωνίσματος ο κύριος του ζώου μπορούσε να του βάλει φίμωτρο στο στόμα για να

μην τρώει. Ο Νόμος το απαγόρευε με την εντολή «ου φιμώσεις βουν αλοώντα» (Δευτ. 25,4).

[30] Λευιτ. 25, 20-22. Έχει υποστηριχτεί από ορισμένους ερμηνευτές ότι το Ιωβηλαίο ήταν το 49^ο έτος και όχι το 50^ο, επομένως η αγρανάπαυση διαρκούσε ένα έτος (J. E. Hartley, *Leviticus*, WBC 4, Dallas 1992, σελ. 436. L. W. Casperson, «Sabbatical, Jubilee, and the Temple of Solomon», *VT* 53 (2003), σελ. 283, κ.ά.). Σύμφωνα με τους J. Lewy-M. Lewy, «The Origin of the Week and the Oldest West Asiatic Calendar», *HUCA* 17 (1942-1943) σελ. 1-152, το Ιωβηλαίο δεν ήταν κανονικό έτος αλλά εμβόλιμο, που χρησιμοποιούνταν για να εναρμονιστεί το σεληνιακό ημερολογιακό σύστημα με το ηλιακό. Για λεπτομερή παρουσίαση των διαφορετικών θέσεων βλ. Μ. Γκουτζιούδη, ό. π., σ. 84εξ.

[31] Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Μ. Γκουτζιούδη, ό.π., σελ. 70.

[32] «αποστέλλω την ευλογίαν μου υμίν εν τω έτει τω έκτω, και ποιήσει τα γενήματα αυτής εις τα τρία έτη» (Λευιτ. 25,21).

[33] Ο εβρ. όρος για τη Διαθήκη είναι ברית (berith) και απαντά εννέα φορές στον Νόμο της Αγιότητας (Λευιτ. 24,8. 26,9· 15· 25· 42[τρεις φορές]· 44· 45). Πρβλ. J. Joosten, *People and Land in the Holiness Code. An Exegetical Study of the Ideational Framework of the Law in Leviticus 17-26*, *VT Sup.* 67, Brill 1997, σ.107. Αναφέρεται στη σχέση μεταξύ Θεού - «Πατέρα» και Ισραήλ - «Υιού», η οποία θεσπίστηκε μετά την έξοδο των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο.

[34] «Και έσται η γη υμών έρημος, και αι πόλεις υμών έσονται έρημοι. Τότε ευδοκήσει η γη τα σάββατα αυτής πάσας τας ημέρας της ερημώσεως αυτής, και υμείς έσεσθε εν τη γη των εχθρών υμών· τότε σαββατιεί η γη, και ευδοκήσει η γη τα σάββατα αυτής. Πάσας τας ημέρας της ερημώσεως αυτής σαββατιεί, ά ουκ εσαββάτισεν εν τοις σαββάτοις υμών, ηνίκα κατωκείτε αυτήν» (Λευιτ. 26,33-35).

[35] Από τους προφήτες συνδέθηκε η ερήμωση και καταστροφή του περιβάλλοντος με την αθέτηση της Διαθήκης, η οποία αποτελούσε ασέβεια προς τον Θεό: «Επένθησεν η γη, και εφθάρη η οικουμένη, επένθησαν οι υψηλοί της γης η δε γη ηνόμησε δια τους κατοικούντας αυτήν, διότι παρήλθοσαν τον νόμον και ήλλαξαν τα προστάγματα, διαθήκην αιώνιον. Δια τούτο αρά έδεται την γην, ότι ημάρτοσαν οι κατοικούντες αυτήν· δια τούτο πτωχοί έσονται οι ενοικούντες εν τη γη, και καταλειφθήσονται άνθρωποι ολίγοι. Πενθήσει οίνος, πενήσει άμπελος, στενάξουσι

πάντες οι ευφραϊνόμενοι την ψυχήν. Πέπαυται ευφροσύνη τυμπάνων, πέπαυται αυθάδεια και πλούτος ασεβών, πέπαυται φωνή κιθάρας...» (Ησ. 24,4εξ.). Ο Ιερεμίας αποδίδει το μαρασμό της γης στο ηθικό κακό: «έως πότε πενήθει η γη και πας ο χόρτος του αγρού ξηρανθήσεται από κακίας των κατοικούντων εν αυτή; ηφανίσθησαν κτήνη και πετεινά, ότι είπαν· ουκ όψεται ο Θεός οδούς ημών» (Ιερ. 12,4). Ιδιαίτερα τονίζουν οι προφήτες τις συνέπειες της στροφής αρχόντων και λαού προς τις ξένες θεότητες, η οργιαστική λατρεία των οποίων χαρακτηρίζεται από αυτούς ως πνευματική «πορνεία»: «εκτενώ την χείρά μου επ αυτούς και θήσομαι την γην εις αφανισμόν και εις όλεθρον από της ερήμου Δεβλαθά εκ πάσης της κατοικίας» (Ιεζ. 6,14). Στο Β΄ Παρ. 36,21 η βαβυλώνια αιχμαλωσία ερμηνεύεται ως γενικότερη αθέτηση της Διαθήκης και ως εκπλήρωση της προφητείας του Ιερεμία (25,11) περί αγρανάπαυσης, λόγω ερήμωσης της γης: «του πληρωθήναι λόγον Κυρίου δια στόματος Ιερεμίου έως του προσδέξασθαι την γην τα σάββατα αυτής σαββατίσαι· πάσας τας ημέρας ερημώσεως αυτής εσαββάτισεν εις συμπλήρωσιν ετών εβδομήκοντα».

[36] Νεεμ. 10,32. Α΄ Μακ. 6,49. Ιώσηπου, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 3,281εξ.· 4,273· 11,338· 12,375· 13,234· 14,202· 14,475· 15,7.

<http://bit.ly/14IjaRb>